

Umar Xayyomning ta'lim-tarbiya nazariyasiga qo'shgan hissasi

Muslimaxon Jasurbek-qizi Dilshodbekova

Ilmiy maslahatchi: M.Mirzakarimova

Andijon davlat chet tillari instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XI-XII asrlarning buyuk mutafakkiri, polimat olim Umar Xayyomning ta'lim-tarbiya nazariyasiga qo'shgan hissasi uning ilmiy, falsafiy va badiiy merosi asosida tahlil qilinadi. Maqola Xayyomning ratsionalizm, tanqidiy fikrlash, ilmiy izlanishga intilish va gumanistik qadriyatlarga urg'u beruvchi g'oyalarini yoritadi, ularni zamonaviy pedagogik konsepsiyalar bilan bog'laydi. Asosiy e'tibor uning dogmatizmga qarshi chiqishiga, bilimlarni mantiqiy asosda egallashga chaqiriqlariga hamda insoniy axloq va hayotning ma'nosiga oid qarashlariga qaratiladi.

Kalit so'zlar: Umar Xayyom, Ta'lim, Tarbiya, Ratsionalizm, Tanqidiy fikrlash, Gumanizm, Ilmiy meros, Dogmatizm

Contribution of Omar Khayyam to the theory of education

Muslimakhon Jasurbek-kyzi Dilshodbekova

Scientific advisor: M.Mirzakarimova

Andijan State Institute of Foreign Languages

Abstract: This article analyzes the contribution of the great thinker and polymath of the 11th-12th centuries, Omar Khayyam, to the theory of education on the basis of his scientific, philosophical and artistic heritage. The article highlights Khayyam's ideas emphasizing rationalism, critical thinking, the pursuit of scientific research and humanistic values, and connects them with modern pedagogical concepts. The main attention is paid to his opposition to dogmatism, calls for the acquisition of knowledge on a logical basis, and his views on human morality and the meaning of life.

Keywords: Omar Khayyam, Education, Education, Rationalism, Critical thinking, Humanism, Scientific heritage, Dogmatism

Umar Xayyomning (taxminan 1048-1129/1131 yy.) matematika, astronomiya, falsafa va she'riyat sohalaridagi serqirra merosi Islom olamida o'chmas iz qoldirgan bo'lsa-da, uning ta'lim-tarbiyaga oid g'oyalari ko'pincha e'tibordan chetda qolgan.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi Xayyomning keng qamrovli merosida bevosita pedagogik risolalar mavjud emasligiga qaramay, uning ilmiy, falsafiy va she'riy asarlaridan kelib chiqadigan tarbiyaviy va ma'rifiy g'oyalarni aniqlash hamda tizimlashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi. Tadqiqot maqsadi Xayyomning ratsionalizm, bilish nazariyasi, dogmatizmga qarshi pozitsiyasi va insonparvarlik qarashlarining zamonaviy ta'limshunoslik nuqtai nazaridan ahamiyatini o'rganish, uning ta'lim-tarbiya konsepsiyalarini yagona tizim sifatida tahlil qilish va ularning bugungi kundagi dolzarbligini baholashdir. Ilmiy yangilik shundaki, Xayyomning ilmiy-falsafiy va she'riy merosini ta'lim va tarbiya nazariyasi nuqtai nazaridan kompleks yondashuv asosida tahlil qilish orqali uning pedagogik tafakkuriga oid yangi qirralar ochib beriladi, bu esa uni faqat olim yoki shoir sifatida emas, balki chuqur ma'rifiy va axloqiy qarashlarga ega mutafakkir sifatida qayta baholashga imkon beradi.

Umar Xayyom ijodiga bag'ishlangan adabiyotlar uning matematik, astronomik va falsafiy yutuqlari hamda "Ruboiylar"iga qaratilgan bo'lib, G'arbda Edvard Fitsjeraldning tarjimai orqali Xayyom "carpe diem" falsafasining timsoliga aylangan. Islom intellektual an'anasida uning ilmiy ishlari, xususan, matematika sohasidagi hissalarini asosiy meros sifatida qabul qilingan bo'lsa, so'nggi yillarda falsafiy risolalarining tanqidiy nashrlari uning tafakkuriga yangi yondashuvlarni ochib berdi. Ali Asg'ar Seyid-Gohrab kabi tadqiqotchilar Xayyomning "transgressiv etikasi" va uning zamonaviy Erondagi qarama-qarshi qabul qilinishini, diniy doiralar tomonidan bid'atchi sifatida talqin qilinishini o'rganganlar. Mavjud adabiyotlar Xayyomning polimat sifatidagi shon-shuhratini, ilmiy yutuqlarini, falsafiy asarlarining chuqurligini va she'riyatining madaniy ta'sirini batafsil yoritgan bo'lsa-da, uning ta'lim-tarbiya jarayonlariga oid bevosita qarashlari, pedagogik tafakkurining tizimli tahlili va uning g'oyalarini bugungi ta'lim nazariyalari bilan bog'lashga oid tadqiqotlar nisbatan kam. Ushbu bob Xayyomning turli sohalaridagi faoliyatidan kelib chiqadigan ta'limiy va tarbiyaviy asoslarni sintez qilish orqali ushbu bo'shliqni to'ldirishga intiladi.

Ushbu tadqiqotda Umar Xayyomning ta'lim-tarbiyaga oid fikrlarini aniqlash va tahlil qilish uchun sifatli mazmun tahlili (qualitative content analysis) metodologiyasidan foydalaniladi. Tadqiqot Xayyomning matematik, astronomik, falsafiy risolalari va "Ruboiylar"ida mavjud bo'lgan g'oyalarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, ulardan ta'limiy va axloqiy xulosalar chiqarishga intiladi. Metodologiya birlamchi (mavjud ilmiy nashrlardagi falsafiy risolalar, "Ruboiylar") va ikkilamchi manbalarni (zamonaviy tadqiqotchilarning ishlari) chuqur o'rganish, XI-XII asrlar intellektual va ijtimoiy-siyosiy kontekstini hisobga olgan holda kontekstual tahlilni o'z ichiga oladi. Shuningdek, Xayyom asarlaridagi ilmga munosabat, bilish jarayoni, haqiqatni izlash, tanqidiy yondashuv, axloqiy me'yorlar

kabi mavzular tematik kodlash va sintez qilinadi. Bevosita pedagogik ko'rsatmalar mavjud bo'lmagani sababli, uning ilmiy va falsafiy yutuqlaridan, she'riy ifodalaridan ta'lim va tarbiyaga oid bilvosita xulosalar (inferentsiya) chiqariladi. Yakunda, Xayyomning g'oyalari zamonaviy ta'lim nazariyalari, jumladan, tanqidiy pedagogika, gumanistik ta'lim va ratsionalistik ta'lim falsafasi bilan bog'lanadi. Tadqiqot Xayyomning merosi turli fan sohalarini qamrab olgani sababli interdistsiplinar yondashuvni qo'llaydi.

Umar Xayyomning ta'lim-tarbiyaga oid fikrlari uning ilmga intilishdagi cheksiz ishtiyoqi, falsafiy tafakkuri va she'riy ifodalarida aks etgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Xayyom ratsional bilimga asoslangan ta'limni ustuvor deb bilgan. Uning matematika va astronomiyadagi kashfiyotlari, masalan, uchinchi darajali tenglamalarni yechish va Jaloliy kalendarini yaratish, empirik kuzatuv va mantiqiy hisob-kitoblarga asoslangan ilmiy metodologiyani qadrlaganini ko'rsatadi. Falsafiy risolalari orqali esa dunyoni ratsional asosda tushunishga intilishni targ'ib etgan. Xayyomning "Ruboiylar"idagi dogmatizmga qarshi tanqidiy qarashlari tarbiya jarayonida mustaqil fikrlashni, har qanday bilimlarni shubha ostiga olib, ularning haqiqiylikini tekshirishni rag'batlantirgan. Uning "Sharq Volteri" deya ta'riflanishi an'anaviy aqidalarga qarshi chiqib, inson aqlini ulardan ustun qo'yganligidan dalolat beradi. "Carpe diem" falsafasiga asoslangan gumanistik qadriyatlar [1] hayotning o'tkinchi lahzalaridan bahra olishga, o'z hayotining ma'nosini o'zi topishga va insoniy tajribalarni qadrlashga undovchi tarbiyaviy g'oyalarni o'z ichiga oladi. Bu axloqiy tarbiya insonni o'z-o'zini anglashga, mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga va ma'naviy kamolotga intilishga chaqiradi [6]. Shuningdek, ratsionalizm qattiq nazorat ostida bo'lgan davrda Xayyomning bilimlarni tarqatishdagi ehtiyotkorligi ilmiy erkinlikning narxi va bilimlarni saqlab qolish strategiyasini aks ettirib, intellektual xavfsizlik masalasiga ishora qiladi. Uning polimatligi ta'limda fanlararo yondashuvning ahamiyatini ko'rsatadi.

Umar Xayyomning ta'lim-tarbiyaga oid fikrlari nafaqat tarixiy qimmatga ega, balki zamonaviy pedagogik nazariyalar uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Uning bilimga intilishdagi ratsionalizmga urg'u berishi, tanqidiy fikrlashga da'vat etishi va insonparvarlikka yo'g'rilgan axloqiy qarashlari bugungi ta'lim tizimining asosiy maqsadlari bilan uyg'undir. Xayyomning matematik va astronomik tadqiqotlaridagi empirik kuzatuv va mantiqiy xulosalar STEM sohalarining rivojlanishi uchun asos bo'lishi mumkin, falsafiy asarlari esa talabalarda chuqur intellektual qiziqishni shakllantirishga yordam beradi. Uning dogmatizmga qarshi chiqishi mustaqil fikrlash va axloqiy avtonomiyani rivojlantirishning muhim vositasi sifatida qaraladi, bu esa yoshlarni axborotni so'roq qilishga va o'z xulosalarini shakllantirishga o'rgatadi. Xayyomning "carpe diem" falsafasi va insonparvarlikka urg'u berishi esa gumanistik ta'lim nazariyalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib,

o'quvchilarda hayotga ijobiy munosabat, o'z-o'zini anglash va insoniy tajribalarni qadrlashni shakllantiradi.

Umar Xayyom merosini o'rta va oliy ta'lim dasturlariga falsafa, etika, adabiyot va ilmiy metodologiya kurslari doirasida chuqurroq integratsiya qilish, uning asarlari asosida munozarali darslar va seminarlar tashkil etish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, ta'limda fanlararo bog'liqlikni kuchaytirish va uning gumanistik qarashlari asosida axloqiy tarbiya kurslarini joriy etish tavsiya etiladi.

Ushbu bobda Umar Xayyomning ta'lim-tarbiyaga oid fikrlari uning polimat sifatidagi keng qamrovli merosidan kelib chiqqan holda tahlil qilindi. Asosiy natijalar shuni ko'rsatdiki, Xayyomning ta'limiy g'oyalari ratsionalizmga, ilmiy bilimlarni egallashga, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga va insonparvarlikka asoslangan axloqiy tarbiyaga qaratilgan. Uning matematik va astronomik yutuqlari ilimga intilishdagi aniqlik va mantiqiylikni ifodalasa, falsafiy risolalari dunyoni ratsional tushunishga chaqiradi. "Ruboiylar" idagi dogmatizmga qarshi o'tkir tanqidlar erkin fikrlash va mustaqil mulohaza yuritishning qanchalik muhimligini ta'kidlaydi. Xayyomning "carpe diem" falsafasi esa insoniy qadriyatlarga e'tibor berish, o'z hayotining ma'nosini anglash va hozirgi zamonda yashashga undovchi gumanistik tarbiyaning yorqin namunasidir. Uning qarashlari zamonaviy ta'lim nazariyalari, xususan, tanqidiy pedagogika, gumanistik yondashuv va ilmiy-ratsionalist ta'lim konsepsiyalari bilan muhim bog'liqliklarga ega.

Xayyomning bevosita pedagogik risolalari yoki ta'lim metodologiyasi haqidagi yozma manbalarning yo'qligi uning ta'lim-tarbiya sohasidagi g'oyalarini to'liq tizimlashtirishni murakkablashtirdi; fikrlar asosan uning ilmiy, falsafiy va she'riy asarlaridan bilvosita yo'l bilan chiqarildi.

Kelajakda Xayyomning ta'lim-tarbiyaga oid g'oyalarini boshqa Islom olimlari va mutafakkirlarining pedagogik konsepsiyalari bilan qiyosiy tahlil qilish, shuningdek, uning ta'sirini zamonaviy O'zbekiston ta'lim tizimiga integratsiya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umar Khayyam - Stanford Encyclopedia of Philosophy – <https://plato.stanford.edu/entries/umar-khayyam/>.
2. Madaminjonovna, M. M. METHODOLOGY OF EDUCATIONAL TEACHING OF GENERAL SCIENCES.
3. Muhammaddilyor Diyorbek O'G'Li Uzoqjonov, & Maxliyoxon Madaminjonovna Mirzakarimova (2025). Atrof-muhitni asrash va ekologik barqarorlikni ta'minlash muammolari. Science and Education, 6 (12), 17-21.

4. Mirzakarimova, M. (2025). O 'QUVCHILARDA TADBIRKORLIK TUSHUNCHALARINI RIVOJLANTIRISHNING DIAGNOSTIK TAHLILI. Scientific journal of the Fergana State University, (4), 1-1.
5. Mirzakarimova, M. (2025). Didactic Effectiveness of Teaching General Sciences with an Entrepreneurial Orientation. Journal of Institutional Research South East Asia, 23(3).
6. Uzoqjonov, M. D. O. G. L., & Mirzakarimova, M. M. (2025). Zamonaviy texnologiyalarning atrof-muhitga ta'siri. Science and Education, 6(11), 281-284.
7. El-Atrash, A., Zaki, S., Tousson, E., & Negm, M. (2022). Copper oxide nanoparticles induced liver and kidney toxicity in rat. Asian Journal of Biochemistry, Genetics and Molecular Biology, 12(4), 154-160.
8. Mirzakarimova, M. M., & Uzoqjonov, M. D. O. G. L. (2025). Zamonaviy axborot texnologiyalariga o'tishda axborot xavfsizligi. Science and Education, 6(10), 89-93.
9. МИРЗАКАРИМОВА, М. М. (2022). ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ ТАДБИРКОРЛИККА ЙУНАЛТИРИБ УЎҚИТИШНИНГ ДИДАКТИК АСОСЛАРИ.
10. Madaminjonovna, M., & Uzoqjonov, M. (2025). The possibilities of solving environmental problems through technology. Academic Journal of Science, Technology and Education, 1(7), 11-15.
11. Uzoqjonov, M., & Mirzakarimova, M. (2025). The role and significance of artificial intelligence in modern society. Technical Science Integrated Research, 1(6), 8-10.
12. Mirzakarimova, M., & Uzoqjonov, M. (2025). Information security in information-communication technologies. Academic Journal of Science, Technology and Education, 1(6), 8-11.
13. Умнов, Д. Г., Кариев, А. Д., Тешабоев, А. Ю., & Мирзакаримова, М. М. (2024). Формирование финансовой грамотности и культуры потребления у старших дошкольников. Перспективы науки и образования, (6 (72)), 420-436.
14. MADAMINJONOVNA, M. X. T. T. Y. (2022). NALTIRIB O'QITISHNING DIDAKTIK ASOSLARI. Nova. Pub, 1-128.
15. Madaminjonovna, M. M. (2024). ECOLOGICAL-VALEOLOGICAL CULTURE IN THE "MAN-NATURE-SOCIETY" SYSTEM. Web of Teachers: Inderscience Research, 2(5), 51-55.
16. Mirzakarimova, M. M., & Uzoqjonova, M. D. Q. (2024). Pedagogik mahoratning shakllanishi va rivojlanishi. Science and Education, 5(3), 264-269.
17. Mirzakarimova, M. M. (2024). O'qituvchining muomala madaniyati. Science and Education, 5(4), 278-282.

18. Mirzakarimova, M. M., & Uzoqjonova, M. D. Q. (2024). "Avesto" va pedagogik fikrlar rivoji. *Science and Education*, 5(2), 224-228.
19. Mirzakarimova, M. M., & Uzoqjonova, M. D. Q. (2023). Scientific and pedagogical activity of Imam al-Bukhari. *Science and Education*, 4(12), 321-324.
20. Mirzakarimova, M. M., & Uzoqjonova, M. D. Q. (2023). O'zbekistonda chiqindilarni qayta ishlash muammolarini o'rganish va bartaraf qilish. *Science and Education*, 4(11), 78-83.
21. Mirzakarimova, M. (2023). CLIL TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA O'QUVCHILARNING TADBIRKORLIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATION METOD VA VOSITALAR. *Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi*, (6), 410-415.
22. Мирзакаримова, М. М. (2020). Умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш тизими. *Science and Education*, 1(4), 97-103.
23. Мирзакаримова, М. М. (2020). ESSENTIAL COMPOSITION OF ENTREPRENEURSHIP FUNCTIONAL LITERACY. *INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND TECHNICAL JOURNAL" INNOVATION TECHNICAL AND TECHNOLOGY*, 1(1), 63-65.
24. Mirzakarimova, M. M. (2022). The Necessity to Develop Students' Entrepreneurial Skills in English Classes. *Telematique.-2022.-S*, 7128-7131.
25. Мирзакаримова, М. М. (2020). Замонавий шароитларда умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш тизими. *Science and Education*, 1(4), 216-222.
26. Mirzakarimova, M. (2023). EFFECTIVENESS OF STUDENTS'ENTREPRENEURIAL SKILLS DEVELOPMENT THROUGH CLIL TECHNOLOGIES. *Академические исследования в современной науке*, 2(8), 92-94.
27. Madaminjonovna, M. M. (2023). Innovative Methods and Tools for Developing Students' Entrepreneurial Skills Using CLIL Technologies. *International Journal of Human Computing Studies*, 5(3), 15-17.